

Akarat és képzet: Schopenhaueri áthallások a kapitalizmus mibenlétéről

„Mivel (...) az akarat (...) szükségszerűen törekvésként nyilvánul meg: egyetlen (...) világtest eredendő állapota sem lehet a nyugalom, hanem csak a mozgás, az előretörekvés, a végtelen térben pihenőt s célt nem ismerve.”
(Arthur Schopenhauer)

Bevezetés

Tanulmányunk *Schopenhauer* fő művét idéző címe arra utal, hogy az ismert filozófus felfogására támaszkodunk, amikor a következő kérdésekre kívánunk választ adni. Vajon milyen felismerésre juthatunk, ha az „örök túlélőnek” tűnő kapitalizmust *nem* az aktorok *racionálisát* kifejező, jól felismerhető, sajátos mintázattal rendelkező „természetes rend”, hanem a Keynes (és mások) által emlegetett, az *akarat*tal rokon „animal spirit”, és az annak „formát” adó képzetek termékének tekintjük? Vajon megmagyarázható-e a gazdasági és társadalmi reprodukció bár korántsem zökkenőmentes, de mégis „tartósnak” ígérkező folyamatossága, ha szakítunk a gazdasági tevékenység klasszikus és eredeti – a fogyasztói szükségletek kielégítését megnevező – céltételezésével, valamint a kauzális és eseti (más megközelítésben: egyensúlyi versus nem egyensúlyi) motívumok éles megkülönböztetésével? A válaszadás során többször kapcsolódunk Joseph *Vogl* hasonló tárgy körben írt könyvének¹ passzusaihoz, annak logikai következményeit feszegetve, amikor – Polányi paradigmájával ellentétesen – nem a társadalmi intézményrendszert, hanem a gyakran nehezen beazonosítható, ám annál vitálisabb „kapitalista szellemet” tekintjük „első mozgatónak” a társadalmi-gazdasági minták formálása terén.

„Prológus”: Marx, a termelési módok mulandóságáról

A társadalomtudományokkal foglalkozók körében nem ismeretlenek Marxnak, a „termelési módok” metamorfózisát taglaló, historicista nézetei. Eszerint „a társadalom anyagi termelőerői, fejlődésük bizonyos fokán, ellentmondásba kerülnek a meglévő termelési viszonyokkal. (...) Ezek a viszonyok [a termelőerők serkentőiből] azok béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltoztatásával lassabban vagy gyorsabban forradalmi átalakuláson megy át az egész óriási felépítmény.”² Marx természetesen a kapitalizmusra is alkalmazza a tételét, mely szerint „a tőkemonopólium bilincsevé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmisítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepeszti. Út a tőkés magántulajdon végőrája.”³

Történelmi tény azonban, hogy – Marx prognózisával ellentétben – a kapitalista formáció korántsem exitált, és – ha nem is örvend kitűnő egészségnek – egyelőre úgy tűnik, hogy mindezidáig sikeresen közömbösítette a reprodukcióját, fennmaradását „veszélyeztetve kontrolláló” tényezőket. Tézisünk szerint ez azzal kapcsolatos, hogy a benne rejlő féktelen növekedési kényszer – „schopenhaueri akarat” – (gyakran proaktív módon) képes volt a Marx által emlegetett „burkot” átjárhatóvá, ozmotikussá – vagy legalábbis elasztikussá – tenni. És bár e stratégia ára a korábban „*tra le mura*” *entrópiikus* viszonyok és a velük járó kaotikus mozgásformák fokozatos integrálása volt, a „falak” védelme helyett a rendszer rugalmas újradefiniálása révén jelentős „energia” vált megtakaríthatóvá. „A tőke (...) el tudja nyelni [értsd: be tudja fogadni] a lázadást és az anarchiát

¹ Vogl 2013.

² Marx 1983. 6-7., kiegészítés tőlem – B. J.

³ Marx 1988. 390-391.

is, mint saját rendszerének lényegi kifejeződéseit...” – írja Vogl.⁴ Itt jegyezzük meg: a káosz internalizálása természetesen a társadalom bizonyos intézményeinek „igény szerinti”, általában korántsem fájdalommentes „demencionálási” aktsaival, akár amputációival járt együtt.

A világ, mint akarat és képzet

Tanulmányunk fontos célja a kapitalista szisztéma átlényegüléseibe való betekintésen túl, eme jelenségsorozat és Schopenhauer világképe közötti „áthallások”, parabolák szemrevételezése. Jelen keretek között természetesen csak a nagy filozófus témánkba vágó nézeteire térhetünk ki. Magnum opus-át – mintegy *in medias res* – a következő sorokkal kezdi: „Képzetem a világ: – olyan igazság ez, amely minden élő és megismerő lényre érvényesen vonatkozik (...). Minden, ami valaha csak volt vagy valaha lehet a világon, kikerülhetetlenül hordozza ezt a *szubjektum általi meghatározottságot*, és csak a szubjektum számára létezik. A világ képzet.”⁵ továbbá „Az anyagnak nincs a megismerő felfogástól független létezése; mivel a létezés és az érzékelhetőség reciprok fogalmak.”⁶ Vegyük észre: hasonló, egymást feltételező viszonyt vázol itt, mint amilyen a *jel* és a *jelentés* között van: a világ (mint jel) csak a megfigyelő, a szubjektum által bírhat jelentéssel, viszont ez utóbbi nem egzisztálhat az előző (a jel) nélkül.

Lucian Boia, a bukaresti egyetem kiváló történészprofesszora mintha csak Schopenhauert citálná, amikor így ír: „Az emberek valójában nem a nyers valóság, hanem csak annak reprezentációi, az arról alkotott képzetek alapján cselekszenek. Ez egyáltalán nem mindegy. A valóságot csakis reprezentációjának többé vagy kevésbé torzító szűrőjén át láthatjuk. A történelemre lefordítva: tisztában kell lennünk azzal, hogy valójában nem arról beszélünk, ami megtörtént, hanem arról, ahogyan azt megismerjük, tehát a történelem reprezentációjáról.”⁷ De ugyanezen felfogás köszön vissza a két Nobel-díjas, Akerlof és Shiller könyvéből is, miszerint „az az elgondolás, hogy a gazdasági válságok (...) oka a változó gondolati mintákban keresendő, szembemegy a hagyományos közgazdasági elmélettel. Ám a jelenlegi válság⁸ azt bizonyítja, hogy a gondolati minták ilyen változásának igenis van szerepe. A [napjainkra már ugyancsak leküzdött] válságot pontosan azok a változások okozták, amelyek önbizalmunkban, késztetéseinkben, irigységeinkben, nehezteléseinkben és illúzióinkban végbementek – különösképpen pedig megváltoztak a gazdaság természetéről szóló narratívák.”⁹ Ez utóbbi sorok egyúttal arra is utalnak, hogy a világról alkotott képzet magára a megfigyelés tárgyára: a világ jelenségeire is hatást gyakorol. Erős motivációt érzünk, hogy ezen a ponton elkanyarodjunk – vagy legalábbis kitérőt tegyünk – a kvantumfizikai analógiák, de még inkább a *szociális reprezentációelmélet*, különösen pedig a *narratív pszichológia* irányába. Rendkívül izgalmas kérdéseket vet fel ugyanis egyrészt a kifejezetten kapitalista viszonyok által életre hívott reprezentációk, narratívák keletkezési módja, nemkülönben ezek metamorfózisai, másrészt pedig az, hogy a schopenhaueri „képzet” is felfogható –e ilyen reprezentációként vagy narratívaként. Jelen tanulmány keretei azonban nem teszik lehetővé e témakör – érdemeinek megfelelő terjedelemben való – tárgyalását.¹⁰

Tárgyunk szempontjából azonban megkerülhetetlen, hogy vajon honnan származik az az energia, amely – a képzet által kanalizáltan – a világ átalakítására motivál? Schopenhauer szerint „az élet: feladat, munka, melyet el kell végezni, és ezért rendszerint *folytonos küzdelem a szükség ellen*. Ezért mindenki azon van, hogy túladjon és átevezzen rajta, amint lehet: úgy végez az étellel, mint rabszolgamunkával, mellyel tartozott. De vajon ki csinálta az adósságot [értsd: a munka célját képező vágyakat]?”¹¹ „A fennmaradás sanyargató gondjai: szomjúság, éhség, testünk kitétsége” – tűnik természetesnek a válasz. Ehelyett azonban a szövegben az áll: „Önnön nemzője, a kéj

⁴ Vogl 2013. 16., kiegészítés tőlem – B. J.

⁵ Schopenhauer 2007 32., kiemelés tőlem – B. J.

⁶ Schopenhauer 2007. 33. lábja.

⁷ Boia 2015. 27.

⁸ A szerzők a 2008-ban kirobbant gazdasági világválságról írnak.

⁹ Akerlof – Shiller 2011. 26-27., kiegészítő tőlem – B. J.

¹⁰ Fontos közlemények e témakörben: Jakab 2003.; László – Thomka 2001., illetve Moscovici 2002.

¹¹ Schopenhauer 1992. 45., kiemelés és kiegészítés tőlem – B. J.

élvezetében.”¹² Szó sincs tehát a szükségletek *exogén* meghatározottságáról, *forrásuk maga az ember*, vagy legalábbis a szubjektum. Sőt, egy még mélyebb, oksági meghatározottságnak nem alárendelt tautologikus öselvig, az *akaratig* mehetünk vissza, amely „*kívül marad a motiváció törvényén*, [vagyishogy] az akaratnak *önmagából kell táplálkoznia*, mivel kívülről semmi sincsen, és ez egy *éhes* akarat”¹³ – miként Schopenhauer fogalmaz. Ugyanakkor „semmi kielégülés nem tartós, ellenkezőleg, újabb törekvés kezdőpontja lesz belőle.”¹⁴ „Az elérés hamarosan telítettséget hoz: a cél csak látszólagos volt; a birtoklás megfoszt a vonzerőtől: új alakot öltve a kívánság, az igény megint jelentkezik...”¹⁵ A lét tehát ily módon nem más, mint a kiapadhatatlan akarat avatárjait jelentő *parttalan szükségletek* lecsillapítására tett kísérlet, az élvezetek délibábjait hajszólo *öncélú*, reménytelen hajsza, melyet – kissé előreszaladva – bizonyos gazdasági paradigmák a gazdasági cselekvés motorjaként tartottak/tartanak számon.¹⁶

Schopenhauer további fontos adalékot szolgáltat az akarat mibenlétéről, amikor arra utal, hogy mint „a legbensője, a magja minden egyesnek és ugyanígy az egésznek: megjelenik minden *vakon ható természeti erőben*, és megjelenik az ember fontolt cselekvésében is, mely kettőnek nagy különbözősége is csak a jelenség fokát, nem a megjelenőnek lényegét érinti.”¹⁷ Eszerint az akarat korántsem valamiféle *ab ovo* megzabolázott, önszerveződő hatásokat generáló, az isteni rend szolgálatában álló energia, sokkal inkább egyfajta őserő, a kozmosz turbulens vadságának táplálója. Keynes mintha hasonlóan gondolkodna, amikor a gazdasági-befektetési döntések motivációit sokkal gyakrabban egy „spontán cselekvésre készítés” eredményeinek, semmint racionális tudati tartalmak kiáradásainak tartja: „inkább testünk egészséges életerejét követjük, amely a cselekvést jobban kívánja a tétlenségnél, mintsem a kvantitatív valószínűségekkel súlyozott kvantitatív előnyök súlyozott átlagát figyelembe véve döntünk.”¹⁸ Vogl pedig mintegy hozzáteszi, hogy „az érdek (...) az *akarát* egy formájaként is megnyilvánul, amely *nem az aszkézis, az önuralom és az önfegyelem, hanem ellenkezőleg, az önérvényesítés révén* funkcionál.”¹⁹

Milyen az az „összkép”, ami az akarat elemi vadsága, és az azt kanalizáló (és/vagy hatásait homogén csoportokba rendezni igyekvő) képzet „interakciójából” kialakul? Schopenhauer nem tagadja, hogy a jelenségek bizonyos halmazai (a „karakterek”) a képzet által jól felismerhető szabályszerűségeket, valamiféle rend szervezőerejét felmutatva jönnek létre és/vagy működnek. Végső soron azonban „a jelenségeknek az ily egységből fakadó kölcsönös alkalmazkodása és igazodása mégsem tudja kiiktatni a (...) természet általános harcában megjelenő belső ellentmondást, mely az akarat sajátja. (...) A harmónia (...) csak az általános életfeltételekre [terjed ki]; de már nem az egyedekre, [ami megmutatkozik] megannyi faj individuumainak szüntelen irtóháborújában...”²⁰ „Az *egoizmus* (...) a természetben minden *dolognak lényegije*. Ám épp ez, az önzés az, ami által az akarat önmagával való belső viszálya rettentő megnyilvánuláshoz jut.”²¹ „Így a természetben mindenütt viszályt, harcot látunk, a küzdés és győzelem váltakozását. Az akarat minden foka küzd egymással anyagért, térért, időért (...). Ez a viszálykodás az egész természetben végigkövethető, sőt a természet maga épp ebből áll (...).”²²

„Innét a hajsza, a szorongás és a szenvedés”²³, melyek az *egzisztencialista* filozófiai és művészeti áramlatnak képezik majd fő tárgyát. Mintha Coase is Schopenhauert követné: „A közgazdasági elmélet racionális hasznosságmaximalizálója egyáltalán nem hasonlít a mindennapok emberére.

¹² Schopenhauer 1992. 45.

¹³ Schopenhauer 2007. 147., kiemelések és kiegészítés tőlem – B. J.

¹⁴ Schopenhauer 2007. 371.

¹⁵ Schopenhauer 2007. 375-376.

¹⁶ V.ö. Vogl 2013. 52.

¹⁷ Schopenhauer 2007. 152., kiemelés tőlem – B. J.

¹⁸ Keynes 1965. 183.

¹⁹ Vogl 2013. 43., kiemelés tőlem – B. J.

²⁰ Schopenhauer 2007. 206., kiegészítések tőlem – B. J.

²¹ Schopenhauer 2007. 397., kiemelés tőlem – B. J.

²² Schopenhauer 2007. 191.

²³ Schopenhauer 2007. 199.

Semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy a legtöbb emberi lény bárminek a maximalizálásával foglalatostkodna, hacsak nem a boldogtalanságával, és még azt is csak mérsékelt sikerrel.”²⁴

Pro és kontra

Nem zárható ki, hogy a rendkívül széles olvasottsággal jellemezhető Schopenhauer ismerte *Adam Smith* munkásságát, aki feltűnő hasonlósággal vélekedett az ember és szükségletei viszonyáról: „Körülményeink javításának óhaja, habár általában nyugodt és szenvtelen kívánság, mégis olyan vágy, mely a bölcsőben velünk együtt születik és csak a sírban hagy el minket. (...) A két végpont között alig van egy-egy olyan pillanata az embernek, amikor teljes mértékben elégedett az adott helyzetével, és nem kívánna azon változtatni, vagy nem kívánná azt valamilyen irányban megjavítani.”²⁵ E „hedonizmus”, önzés azonban mintha mégsem lenne „genetikailag kódolt” magatartás. *Weber* jól ismert passzusa szerint ugyanis „az a viselkedés, amelyet »tradicionálisnak« nevezünk [úgy jellemezhető, hogy]: az ember »természettől fogva« nem pénzt és még több pénzt akar, hanem egyszerűen csak élni akar, úgy, ahogyan megszokta, és annyit akar keresni, amennyi ehhez szükséges.”²⁶ De hasonló jelenségre utal *Beke Kata* is: Firenzében a 14. században „az öltözködést, az étkezést, mint Európa minden városában törvények szabályozták. A firenzei férfiak a lucco-t, a bő, köpenyszerű, végig gombos ruhát viselték – Cosimo Medici is ebben járt élete végéig –, csak a prioroknak járt hermelinnel bélelt, hermelingallérral díszített vörös köpeny és csak a gonfaloniere köpenyét hímezték ki aranycsillagokkal.”²⁷

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a Schopenhauer (és *Smith*) által ábrázolt attitűd ne lenne felismerhető a vizsgálatunk fókuszában álló kapitalista keretek között. Többek között *Fromm*, a Frankfurti Iskola kiváló tagja említhető, aki mintha kifejezetten megerősítené az említett két filozófus által képviselt emberképet: „A modern társadalom új vonása az volt, hogy az embert már nem külső kényszer sarkallta munkára, hanem [mintha csak Schopenhauer írná:] *belső kényszerítő erő*, olyan kemény munkát préselve ki az emberekből, amelyet más társadalmakban csak egy szigorú rabszolgatartó érhetett volna el. A belső kényszer minden külső kényszerítő erőnél hatékonyabbnak bizonyult abban, hogy az individuum összes energiáját a munkának szentelje. (...) Nincs még egy korszaka a történelemnek, amelyben az emberek ennyire egyetlen célra, a munkára összpontosították volna erejüket”²⁸ És – miként Schopenhauer-nél is – ez a tevékenység tökéletesen *l’art pour l’art*: „Az egyén profitért dolgozik, amelyet azonban *nem elkölteni, hanem befektetni akar; a megnövekedett tőke új profitot hoz, ezt ismét befekteti, s a folyamat így megy tovább*. (...) A klasszikus kapitalisták nem a költségekben, hanem a munkában lelték élvezetüket...”²⁹ „A kapitalizmusban *öncélűvé* vált a gazdasági tevékenység, a siker és az anyagi nyereség. Az ember rendeltetése, hogy hozzájáruljon a gazdaság növekedéséhez, hogy tőkét halmozzon fel, de nem saját boldogságára és üdvözlésére, hanem csak magáért a felhalmozásért...”³⁰

A kapitalizmus emberét azonban *Fromm* szerint nem a Schopenhauer által egyfajta ősként tételezett akarat ösztökéli vég nélküli cselekvésre, hanem inkább valamiféle életstratégiáról van szó, a társadalmi környezetben ásitó hiányt ösztönösen szublimáló megoldásként. Mint írja, a szüntelen emberi tevékenységet a személyes kapcsolatok bázisán nyugvó társadalmi intézmények felbomlása, az ezzel járó kulturális vákuum motiválja. Mint például a protestáns tanok elterjedésével „az erényes élet (...) hangsúlyozásának sajátos lélektani [következményeként]: a kálvinizmus rámutatott a szüntelen emberi tevékenység pszichológiai jelentőségére. (...) A bizonytalanság elviselhetetlen állapotából és az egyéni jelentéktelenség bénító érzésétől való menekülés egyik lehetséges útja (...): az egyén lázasan tevékenykedik, és arra törekszik, hogy mindenképpen véghezvigyen valamit. (...) Az efféle erőfeszítés és cselekedet forrása nem belső

²⁴ Coase 2004. 14.

²⁵ *Smith* 1992. 342., kiemelés tőlem – B. J.

²⁶ *Weber* 1982. 62., kiegészítés és kiemelés tőlem – B. J.

²⁷ *Beke* 2001. 98., kiemelés tőlem – B. J.

²⁸ *Fromm* 2002. 74., kiegészítés és kiemelések tőlem – B. J.

²⁹ *Fromm* 2002. 87., kiemelés tőlem – B. J.

³⁰ *Fromm* 2002. 86., kiemelés tőlem – B. J.

erőből és önbizalomból fakad, hanem kétségbeesett menekülés a szorongás elől.”³¹ Vagy Lorenz szerint: „A káosztól való félelem diktálja a fennálló organizációnak való feltétlen alávetettséget. A rendszeret zsarnokokká változtathatja az embereket, és némely despota kizárólag azért ragadhatta magához a hatalmat, mert az emberek többsége abban reménykedett, hogy az illető rendezi majd a »kaotikus viszonyokat«”³² De más, ugyancsak Lorenz fajsúlyos tudományos életműve által támogatott magyarázat is létezik, mely szerint „az *azonos fajtajú* dolgok gyűjtésére irányuló kényszer valószínűleg *genetikailag programozott*, és rendelkezik azzal a veszedelmes tulajdonsággal, hogy a már összegyűjtött mennyiség arányában növekszik a kényszer is.”³³ Vajon Lorenz itt Smith felfogását támogatja a „bölcstől sirig tartó” szerzési vágyról? Érzésünk szerint nem ugyanarról van szó: Smith ugyanis a bár végtelen, de *önmagában értelmes, fogyasztási* célt szolgáló törekvéstről ír, a Nobel-díjas etológus ezzel szemben egy *absztrakt*, természetes határokkal nem rendelkező, *ezért* parttalan szükséglet által keltett, véget nem érő „örület” vonzásáról”.³⁴ Ahogy már *Arisztotelész* is felismerte: „A pénz az árucsere alapanyaga és végcélja lesz. Aki pedig pénzzel foglalkozik, határtalanul iparkodik azt gyarapítani.”³⁵ Sőt, a Bibliában találkozhatunk azzal megállapítással, hogy „aki szereti a pénzt, nem telik be pénzzel, és aki szereti a sokaságot, nem telik be jövedelemmel.”³⁶ Vegyük észre: a Marx által „Pénz → Áru → Több pénz” sémaként ábrázolt jelenségről van szó, amikor – Vogl szavaival – „a csereeszköz, a pénz révén felcserélődik az eszköz és a cél, az eszköz céllá válik. (...) Egy és ugyanazon műveletben felcserélhető (...) a szükségletek kielégítése (...) a nyereség elérésével. (...) A pénzszerzés már nem találja meg a határait, így sokkal inkább egy olyan belső határtalanság felé hajlik, amelyben az eszközök célszerű felhasználása az eszközök megsokszorozódását célozza. (...) *A kölcsönös részvétel az emberi viszonyokban már nem a mindenkori szükséglet kielégítésére és nem a teljes élet elérésére, hanem a végtelen javak kölcsönös elnyerésére irányul.*”³⁷ Sajátosan jelenik meg ez a gondolat Schopenhauer rendszerében: „A pénz *elméletileg* az emberi boldogság; mindenki, aki többé nem képes a valódi boldogságra, a pénz után vágyakozik.”³⁸

Érdekes *kontrasztot* fedezünk fel, ha megvizsgáljuk, milyen *összképet* implicál a Schopenhauer és Smith által egyaránt feltételezett önző magatartás. Smith (és számtalan követője) úgy gondolja, hogy „az emberi társadalom, ha elvont filozófiai nézőpontból szemléljük, olyan hatalmas gépezetnek tűnik, amelynek szabályos és harmonikus mozgása egybeeső hatások ezreit hozza létre”³⁹, azaz az individuumok önérdékkövető viselkedése közösségileg konszolidált, gazdaságilag hatékony állapothoz vezet. Amint írja: „mindenki kétségtelenül saját előnyét tartja szem előtt, és nem a társadalomé. De saját előnyének mérlegelése természetesen, sőt szükségképpen tőkénének olyan használatára fogja vezetni, mely a *társadalomra is legelőnyösebb* lesz.”⁴⁰ Továbbá, „ha természetes princípiumok bennünket arra ösztökélnek, hogy előmozdítsuk azon célokat, miket (...a) kifinomult és felvilágosult ész javasolna nekünk, ugyancsak hajlunk arra, hogy ezen észnek, mint hatóóknak, tudjuk be azon érzelmeket és cselekedeteket, melyek által e célokat előmozdítjuk, és hogy az ember bölcsességének képzeljük azt, mi a valóságban Isten bölcsessége. [Természetesen akadhatnak] olyan „államférfiak és álmodozók, [akik hatalmi pozícióikból fakadó önteltségük révén] megsértik az emberi dolgok természetes menetét, pedig a természetet [értsd: piacot] magára kell hagyni és teljes szabadságot kell adni neki, hogy céljait és terveit [értsd: a *rendet*]

³¹ Fromm 2002. 71-72., kiegészítés tőlem – B. J.

³² Lorenz 1997. 125.

³³ Lorenz 1997. 126., kiemelések tőlem – B. J.

³⁴ „Fogyasztás az egyetlen és végső célja minden termelésnek, és a termelő érdekét csak olyan mértékben kellene figyelembe venni, amilyen mértékben ez a fogyasztó érdekének előmozdításához szükséges. Oly tökéletesen magától értendő ez az elv, hogy képtelenség lenne ezt tovább is bizonyítani.” Smith 1992. 197.

³⁵ Arisztotelész 1984. 85.

³⁶ Prédikátor könyve 5,10

³⁷ Vogl 2013. 143., 145., kiemelés tőlem – B. J.

³⁸ Schopenhauer 1920. 320. szakasz, kiemelés tőlem – B. J. Hasonló álláspontot foglal el a pénz szerepének megítélésében a 15.-16. század fordulóján élt neves francia közgazdász, Boisguillebert is.

³⁹ Smith 1976. 316.

⁴⁰ Smith 2011. 486., kiemelés tőlem – B. J.

megvalósítsa.”⁴¹ Szokolczai Árpád összegzésében: „Smith egyszerűen kijelentette, hogy (...) *a rendet a gazdaság önmozgása magától megvalósítja*. A korábbi feltevés szerint a szabályozatlan gazdaság rendezetlenséghez vezet, és ezért kordában kell tartani (...). Smith újítása abban állt, hogy a spontán gazdasági tevékenység az anarchia forrásából a rend tartópillérévé vált.”⁴² „A liberális közgazdaságtan egy régóta meglévő és megingathatatlan meggyőződése, [...hogya] a piac a rend, az integrációs mechanizmusok, a kiegyenlítődé, a racionális allokációk és ezzel a társadalmi józanság példás színtere...”⁴³ – állapítja meg Vogl.

Schopenhauernél ezzel szemben a rendezettség legfeljebb a jelenségek kisebb-nagyobb „szigeteire” vagy „zárványaira”, az ún. „karakterekre” vagy „ideákra” jellemző – gyakran ideiglenes, bomlékony – megnyilvánulás csupán egy hánytorgó tengeren. „Az akarat, az élni akarás [ugyanis] mindegyre önmagát emészt, és különböző alakokban önmaga tápláléka, míg végül az emberi nem (...) maga is harcban, akarata önmeghasonlásában nyilvánul meg a legborzasztóbb egyértelműséggel, s lesz *homo homini lupus*.”⁴⁴ Nem létezik tehát semmiféle „természetes rend”: az univerzum – benne az emberi társadalom és gazdaság – immanens állapotát egyfajta káosz, mozgását pedig a kiszámíthatatlan turbulencia jellemzi.

A korlátok meghaladása

Ha elfogadjuk, hogy a kapitalista szisztéma ágenseinek alapvető érdeke a profit – ezen keresztül az absztrakt vagyon – növeléséhez kapcsolódik, törvényszerű, hogy ennek következményeként a „termelési kerülo utak” hosszabbá és szövevényesebbé válásával, a termelőjavakat előállító szektor felduzzadásával számolhatunk. Ezen a ponton azonban előbb-utóbb korlátokba ütközhet (akár le is blokkolódhat) a növekedés. A most említett korlátok talán legfontosabbika a szükségletek (és az őket kielégítő termelési eljárások) hagyományoknak, szokásoknak, társadalmi elvárásoknak történő alárendeltségével kapcsolatos. Amint Weber írja újfent: „A kapitalizmus »szellemének« – mint »etikai« mezben fellépő, normához kötött, meghatározott életstílusnak – elsősorban azzal a fajta érzésvilággal és viselkedésmóddal kellett megküzdenie, amelyet tradicionalizmusnak nevezhetnénk.”⁴⁵ Vagy Polányi szavaival: „Az emberi gazdaság általában beleszövődik az ember társadalmi viszonyaiba. Az ember nem úgy cselekszik, hogy az anyagi javak birtoklásával kapcsolatos egyéni érdekét óvja; úgy cselekszik, hogy társadalmi helyzetét, társadalmi jogait, társadalmi javait óvja meg. Az anyagi javakat csak annyira becsüli, amennyire ezt a célt szolgálják. Sem a termelés, sem az elosztás folyamata nincs összekötve javak birtoklásával összefüggő, sajátos gazdasági érdekekkel; (...) *a gazdasági rendszert (...) nem gazdasági motívumok segítségével fogják működtetni*.”⁴⁶ Annak érdekében tehát, hogy elháruljon ez, a kapitalizmus térhódítása előtti akadály, le kell bontani a rendszer korábbi, hagyományokon, erkölcsi maximákon alapuló reguláló mechanizmusát, „fel kell szabadítani” a gazdaságot (emberi tényezőjével együtt) annak korábbi intézményi meghatározottsága alól.

Természetes, hogy a kiiktatott kulturális kontroll helyébe új szabályozó szisztéma beemelésére van szükség, amely a szakirodalmi kánon szerint nem más, mint a *feedback*-elven működő, társadalmi értékektől független *homeosztát*, önszabályozó rendszer: a *piac*. Ahogy Polányi írja, ez az átalakulás „nem kevesebbet feltételez, mint a társadalom intézményes kettészakadását gazdasági és politikai szférára.”⁴⁷ „A munka és a föld nem más, mint maguk az emberi lények, akikből minden társadalom áll, és a természetbeni környezet, amelyben a társadalom egzisztál. Bevonni ezeket a piaci mechanizmusba annyit jelent, mint magát a társadalom szubsztanciáját rendelni alá a piac törvényeinek. [Sőt,] mivel működő termelőapparátus nélkül egyetlen emberi csoportosulás sem maradhat fenn, mihelyt valamilyen önálló és független szférában testesült meg ez a termelőapparátus, a társadalom »többi része« függő helyzetbe került a szóban forgó szférától. (...)”

⁴¹ In: Scott 1937. 53-54., kiegészítések tőlem – B. J.

⁴² Szokolczai 1990. 94., kiegészítések tőlem – B. J.

⁴³ Vogl 2013. 33., kiegészítés tőlem – B. J.

⁴⁴ Schopenhauer 2007. 191-192., kiegészítés tőlem – B. J.

⁴⁵ Weber 1982. 61.

⁴⁶ Polányi 1976. 54., kiemelések tőlem – B. J.

⁴⁷ Polányi 1976. 85.

Végeredményben a piaci mechanizmus lett a társadalmi szervezet életének meghatározója.”⁴⁸ Azaz: „Ahelyett, hogy a gazdasági rendszer ágyazódott volna be a társadalmi viszonyokba, most ezek a viszonyok ágyazódtak be a gazdasági rendszerbe.”⁴⁹ Polányi azonban elképzelhetetlennek tartja, hogy ez a „hatalomváltás” *totális* legyen: „Megengedni, hogy *kizárólag* a piaci mechanizmus döntsön emberi lények és természeti környezetük sorsáról (...), ez a társadalom lerombolását eredményezné. (...) Ha a rendszer rendelkezik az ember munkaerejével, akkor egyszersmind rendelkezni fog a munkaerőhöz, mint járulékhöz tartozó – »ember« nevezetű – fizikai, pszichológiai és morális lényvel is. Az emberi lények, ha megfosztanak őket a kulturális intézmények védőburkától, tönkremennének a társadalmi behatások következtében. (...) Egyetlen társadalom sem bírná ki, még a legrövidebb időre sem, a durva fikciók ilyen rendszerének hatásait, ha nem védené meg emberi és természeti szubsztanciáját éppúgy, mint üzleti szervezetét ennek az ördögi gépezetnek a dülásaival szemben.”⁵⁰

Térjünk azonban vissza a növekedés útjában álló faktorokhoz, amelyek közül a másodikat a *fogyasztók fantáziátlanságával* azonosítunk. Ez akkor aktivizálódik, amikor az egyre hatalmasabba duzzadó termelőszektor értékárama nem képes – mintegy „rekurzív” módon – újból *tőkekeresletként* megjelenni, hanem egy konzervatív nagyságú és összetételű *végző fogyasztás irányába* kénytelen realizálódási lehetőséget keresni. Nehéz ugyanis elképzelni a termelési kerülőutak *vég nélküli*, önmaguk felé visszakanyarodó, saját termékeik iránt piacot biztosító burjánzását, azt, hogy a szektor outputjai csupán a köztes javak egyre nagyobb és nagyobb halmazában testesüljenek meg. Úgy tűnik tehát, hogy a tőkés szisztéma végző soron mégiscsak a gazdasági tevékenység *ab ovo* célját orientáló szükségletek kontrollja alatt áll, és ez különösen érzékelhető akkor, ha Schopenhauer (vagy akár Smith) emberképével ellentétben a fogyasztók mégsem újabb és újabb igények céltudatos, permanens kitalálásával mulatják idejüket, hanem – még ha csak átmenetileg is – megelégednek egy konzolidált, kényelmes életmóddal.

A fogyasztási piac felvevőképességét tehát tágítani kell, amelynek egyik eszköze a *manipulatív reklám*. Fromm jellemzése szerint „a modern hirdetések (...) nem az értelemre, hanem az érzelmekre próbálnak hatni. A reklám, hipnotikus szuggesztióhoz hasonlóan, először érzelmileg akarja befolyásolni tárgyát, hogy rábírra arra, kapcsolja ki értelmét. (...) Ezek a módszerek mélységesen irracionálisak, és semmi közük sincs az áru tulajdonságaihoz; a kábítószerkehez vagy a szabályos hipnózishoz hasonlóan elfojtják vagy kiölik a vevő kritikai képességét.”⁵¹ Galbraith hasonló szellemben nyilatkozik: „Amerikában a javak iránti kereslet nem természetes meghatározottságú. Vagyis: a kereslet forrása nem a fogyasztó. (...) Az új igényeket a reklám és a »fogyasztói keresletgerjesztő gépezet« hozza létre, amelyek hasznot húznak a növekvő költsékezésből.”⁵² A reklám tehát „nem egyeztethető össze a belső, független vágyak fogalmával, mivel központi feladatuk, hogy igényt teremtsenek, korábban nem létezett szükségleteket hozzanak létre.”⁵³

Azonban a legügyesebb reklám sem képes elégséges fizetőképes keresletet generálni, ha a profitelven működő rendszer számára nem racionális a teljes foglalkoztatás, ráadásul a bérköltségek leszorításában érdekelt. Másrészt: ha az absztrakt, pénzben kifejezett vagyon felhalmozására irányuló vágy nem rendelkezik természetes határokkal, akkor ez a végtelenbe elrugaszzkodó törekvés, „akarat” óhatatlanul is beleütközik a gazdaság, a termelés mindenkor *fizikai* kapacitáskorlátjaiba.

A kapitalizmus, mint akarat és képzet

A most vázolt fékező faktorok hatásmechanizmusát mélyrehatóan tanulmányozza a (túltermelési) válságokkal illetve növekedési elméletekkel foglalkozó irodalom. De – tegyük fel a kérdést – vajon tényleg megtörnek a profitszerzésre irányuló akarat zabolátlan hullámai ezeken a korlátokon? Vogl

⁴⁸ Polányi 1976. 128., kiegészítés tőlem – B. J.

⁴⁹ Polányi 1976. 138.

⁵⁰ Polányi 1976. 89., kiemelés tőlem – B. J.

⁵¹ Fromm 2002. 98-99.

⁵² Galbraith 1998. 158., saját fordítás – B. J.

⁵³ Galbraith 1998. 149., saját fordítás – B. J.

rámutat, hogy a kapitalizmus szelleme (vagy inkább „kísértete”) nem marad foglya a fizikai világnak, amit a modern pénz használati módjai tesznek lehetővé. Eszerint, mivel a hitelpénz tulajdonképpen a „semmiből” képes likviditást teremteni, módot ad ezzel arra is, hogy a forgalomban lévő javak mennyiségétől (és értékétől) elszakadjon a pénzmennyiség. Nevezetesen: mivel maga a pénz által képviselt adósság is eladható áruvá minősül, ez a profitszerzés új – kifejezetten a *lutri* vonásait magán hordozó – terepét teremti meg az árfolyamokra való spekulálással. Ennek lesz aztán következménye, hogy „a pénzforgalom szférája autonómmá válik, elkülönül a termeléstől, saját törvényszerűségeket követ, és többé nem konvertálható át egyszerű csereügyletekké. (...) A valóságos és a fiktív értékek, a természetes és a mesterséges javak, a reális és a virtuális gazdaság közti megkülönböztetésnek itt nincs túl sok értelme. (...) Ez a gazdaság megtöri az adósság és a visszafizetés zárt ciklusát... (...) A gazdasági rendszeralkotás reflexiója a határidők, a várakozások és a bizonytalan jövők felé terelődik, egy olyan nyugtalanság felé, amely az *egyensúlyi rendszerek stabilitásának gyöngülésében nyilvánul meg.*”⁵⁴ Ezt az állítást nyomatékosítja, hogy „a határidős [származtatott] ügyletekkel való kereskedés, amely 1970 előtt nem vagy csak kivételes esetekben létezett, (...) az évezredváltás idejére (...) a fogyasztási javak világméretű forgalmának háromszorosát érte el.”⁵⁵

És itt el is érkeztünk ahhoz a mozzanathoz, amely mintegy *érvényteleníti a természetes rendről, mint az egoista magatartás társadalmi eredőjéről vallott smithianus elképzelést*, egyúttal igazolni látszik Schopenhauer pesszimizmusát. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a piac „hagyományos”, *negatív* visszacsatolásokon keresztül érvényesülő automatizmusai helyett *pozitív visszacsatolások veszik át a dominanciát* – természetesen tökéletesen más végeredményt implikálva, mint amit az egyensúlyra való törekvés megkövetelne. Ahogy Vogl írja: „Itt az árak nem az árukra és javakra vonatkoznak, hanem ugyancsak árakra... (...) Maguk az árak váltak áruvá...”⁵⁶ „A pénzügyi piacok árai tehát *nem* a [szűken vett] árupiacok mechanizmusai alapján alakulnak, a létrejövő árszintek *nem* a szűkös javak és adott mennyiségek mértéke szerint tisztítják meg a piacot. Nem a gazdasági »fundamentumokat« képviselik, hanem az értékek igen hatékony kísérteteiként vesznek részt a forgalomban. Éppen ezért azonban *a trendek erősödései és a pozitív visszacsatolások nem katasztrófális kivételek, hanem a rendszer endogén működési elemei.* (...) A kínálat és a kereslet kiegyenlítő játéka megfordul (...), a magasabb árak növelik a keresletet, nem pedig csökkentik [és fordítva].”⁵⁷

A befektetési döntések tehát nem olyan helyeket keresnek, amelyek – alacsony frekvenciájuk révén – vélhetően még kielégítetlen szükséglet profitábilis ellátását ígérnek, hanem a hálózatalméletből ismert *preferenciális kapcsolódás* logikája szerint inkább a tömegesen keresett – ezért magas árú – értékpapírokat célozzák meg. A választás logikáját ily módon „nem a szűkösség feltételezi, hanem a bizonytalanság feltétele alakítja. (...) *A pénzügyi gazdasági folyamatok ezért semmi esetre sem egy önkorrigáló és önoptimalizáló rendszer modellje szerint működnek.* Hanem maga a *rendszereszerűségük kérdőjeleződik meg.*”⁵⁸ „A piac [a legtöbb esetben] se nem hatékony, se nem racionális, hanem egyszerűen tudatlan.” Mindez pedig egy új gazdaságelméleti gondolkodást igényel, amely „az anormális helyzeteket és a rendszer instabilitását a kapitalista gazdaság *szokásos* működése eredményének tekinti.”⁵⁹

Az elsők között *Mandelbrot* hívta fel a figyelmet arra, hogy „a kirohanások és a trenderősödések *nem az ármozgások véletlenszerű ismertetőjegyei, hanem »mélyebb igazságukhoz«* tartoznak... (...) Míg a normál vagy Gauss-eloszlás esetében a nagy vagy rendkívüli eltérések *külső* okokra vagy hatásokra voltak visszavezethetők, a Mandelbrot által elemzett eloszlási mintákban *elmosódik a kauzális és az esetleges közti különbség.* Nehézkessé vagy irrelevánssá válik a rendszer szabályos működésének szembeállítás a kivételes eseményekkel, (...) olyan folyamatokra derül fény, amelyek nem összeegyeztethetők az egyensúlyról alkotott elképzelésekkel... (...) Itt (...) az előreláthatóság és a statisztikailag igazolt kilátások összeomlása rajzolódik ki. (...) A

⁵⁴ Vogl 2013. 94-96., kiemelések tőlem – B. J.

⁵⁵ Vogl 2013. 107., kiegészítés tőlem – B. J.

⁵⁶ Vogl 2013. 112.

⁵⁷ Vogl 2013. 188., kiemelés és kiegészítések tőlem – B. J.

⁵⁸ Vogl 2013. 184., kiemelések tőlem – B. J.

⁵⁹ Vogl 2013. 185., kiemelés tőlem – B. J.

mikroökonómia területének determinisztikus változói – például a szereplők racionális viselkedése – makroökonómiai szinten pusztán véletlenszerű változókhoz, vagyis irracionális hatásokhoz vezethetnek.”⁶⁰ Vogl – Minskyre hivatkozva – állapítja meg: „Egyszerűen nem állja meg a helyét az, hogy ha minden szereplő a saját érdekeit követi, akkor egyensúlyba kerül a gazdaság. (...) ...a kapitalista gazdaság (...) finanszírozási mechanizmusai úgy működnek, hogy ők maguk is »endogén destabilizáló erőket« fejlesztenek ki. Ez azt jelenti, hogy a kapitalizmus pénzügyi intézményei »maguktól romboló hatásúak«.”⁶¹ Mindebből pedig „azt a végkövetkeztetést lehet levonni, hogy a piackonform mechanizmusok támogatása – az árjelzések ösztönzése, a szereplők hatékony hálózatainak kialakítása, a pénzügyi piacok és a bankhoz hasonló struktúrák általánossá tétele – a rendszer lebénulásához, allokációs funkcióinak leállásához vezetett. Racionális műveletek és szereplők irracionális hatásokat produkáltak, és ha itt [tényleg] egy láthatatlan kéz tevékenykedik, akkor az ördögi természetű.”⁶² Amint Polányi írja: „Öngyulladás folyamat indult meg, melynek eredményeként a korábban ártalmatlan piaci séma szociológiai borzalommá terebélyesedett.”⁶³ Merthogy – Vogl szavaival folytatva – a vázolt tendencia „megnyitja az utat a mindig egyenlőtlen csere és ezáltal az igazság és a törvény szétzúzása előtt, utat nyit egy olyan területre, ahol a politikai állat tökéletessége annak legszörnyűbb – más szóval élve zsarnoki – lehetőségeivel találkozik.”⁶⁴ „Az emberiség létét fenyegető legveszedelmesebb ördögi kör azáltal jön létre, hogy a lehető legmagasabb rang utáni törekvés, más szóval a hatalomvágy összekapcsolódik a neurózissá lett bírvágygal, ami újabb hatalmat szül. (...) a legrosszabb fajta pozitív visszacsatolás a hatalom és a hatalomvágy közt működik”⁶⁵ – fűzi hozzá Lorenz.

A gazdaság működési módjában végbemenő változás ugyanis természetesen nem marad elszigetelt: „A szerződéses formák és a társadalmi kapcsolatok túlnyomó részét [immár] a pénzügyi szerződések időbeli struktúrája határozza meg. Egy újfajta társadalmi szerződés jut érvényre. Ezáltal pedig olyan dinamika alakul ki, amelyben a pénzügyi tőke reprodukciója – ritmusainak, időszakainak és mechanizmusainak uralma – a reprodukció egyéb, gazdasági, társadalmi és kulturális formáinak mintájává válik.”⁶⁶ „A tőke önszaporítása (...) minden produktív erőt és termelést eltulajdonít, és (...) átveszi a társadalmi és politikai kötelek öfenntartásának koordináló szerepét.”⁶⁷ „Legkésőbb a múlt század közepe óta (...) egészen közvetlenül követelik [...az ezt biztosító] keretfeltételek megvalósítását.”⁶⁸ Figyelmeztetünk: itt nem egyszerűen a Polányi által leírt „fordított beágyazódásról” van szó, hanem annak *totális* végighajszolásáról, a „polgári forradalom” *ad absurdum* kiteljesítéséről.

Mit is jelent ez konkrétan? Vogl anti-utópiára emlékeztető – ugyanakkor sajnálatos módon a valóságtól *nem* elrugaszkodott – leírásában „a háztartásokat kis üzemekként, az egyéneket pedig mikrovállalkozásokként határozzák meg...”⁶⁹ (...) El fog tűnni a tőke és a munka dologi szembenállása, és a vagyon univerzális fogalmában fog homogenizálódni. Ebben a képzés és a »munkaerő« fejlesztése, illetve hasznosítása gyakorlati befektetési tevékenységként a tőke megtestesítőjévé és (...) a szükséglet-kielégítésnek a forrásává válik. Az egyén és a világ állapotai befektetési kérdésekké, a bérből élők »*interpreneur*«-ökké vagy munkaerő-vállalkozásokká alakulnak. (...) A családi, a kulturális és a társadalmi területek tartós intézményeit rövid távú szerződések helyettesítik. (...) Házassági piacok és válások, házi és nemi munkamegosztás, nemzési viselkedés, altruisztikus vagy önző hajlamok érvényesülése, a gyerekek minősége és mennyisége közötti relációk, születési és halálozási arányok, generációs folyamatok és reprodukciós ciklusok,

⁶⁰ Vogl 2013. 173-174., kiemelések tőlem – B. J.

⁶¹ Vogl 2013. 194., kiemelések tőlem – B. J.

⁶² Vogl 2013. 199-200., kiegészítés tőlem – B. J.

⁶³ Polányi 1976. 134.

⁶⁴ Vogl 2013. 145.

⁶⁵ Lorenz 1997. 126. A szöveg – nem véletlenül – Machbet történetére vonatkozó asszociációkat kelt.

⁶⁶ Vogl 2013. 138., kiemelések és kiegészítés tőlem – B. J.

⁶⁷ Vogl 2013. 157.

⁶⁸ Vogl 2013. 159., kiegészítés tőlem – B. J.

⁶⁹ Érdekes összehasonlításra adva alkalmat a kínai „népi kohó” mozgalommal.

családtervezés és családpolitika – mindezeket a tényezőket áthatja a beárazásuk, vagyis a befektetési összegek és a várható hozamok közötti optimalizálható viszonyok kérdése.”⁷⁰

Magától értetődően merül fel a kérdés: vajon miként tolerálja ezt a metamorfózist a társadalmi intézményrendszer, egészen pontosan az ember? Polányi szerint ugyanis „egyetlen társadalom sem bírná ki, még a legrövidebb időre sem, a durva fikciók ilyen rendszerének hatásait, ha nem védené meg emberi és természeti szubsztanciáját éppúgy, mint üzleti szervezetét ennek az ördögi gépezetnek a dúlásaival szemben.”⁷¹ Vogl – megrettenve talán a saját maga által festett víziótól – hasonlóan nyilatkozik: „Nem lehet a fogyasztási javakat és vagyoni értékeket, a munkaerőt, az egészséget, az oktatást vagy a természeti erőforrásokat egy és ugyanazon piaci logikával elosztani, nem lehetséges őket egy mindent szabályozó (vagy minden szabályt felülíró) piaci mechanizmus által »kapitalizálni«.”

Attól tartunk, mégsem tudjuk *happy end*-del lezárni ezt a gondolatmenetet. Nehéz lenne pusztán fantazmagóriának tekinteni Lorenz alábbi sorait: „Ahhoz, hogy ebbe a szerveződésbe betagozódjanak, az individuumokat dezindividualizálni kell. Hogy pontosan meghatározott funkciókat végezhesenek, mintegy automatákká kell lenniük. Nagyon is »normális« emberek milliói élnek súrlódásmentesen egy társadalomban, amely ellen, ha valóban ragaszkodnának emberi jogaikhoz, lázadniok kellene. *Fenntartják individuum voltuk látszatát, a valóságban azonban mostanra már lemondtak szabadságuk nagy részéről. Az, hogy elfogadják a fennálló társadalmi rendet, észrevétlenül vezet individualitásuk nagymértékű elvesztéséhez.*”⁷² Vogl összegzése szerint: „A gazdasági és társadalmi reprodukció összehangolásával a konkrét gazdasági hatékonyságelvárások és egy olyan társadalmi rendszer *reményei* kapcsolódnak össze, amelyben egy »nem elidegenedett« kapitalizmus erői valósulnak meg. A tőkében sejtett *elidegenedési tendencia visszavételéről* [értsd: az ember rendszerrel való *azonosulásáról*] van tehát szó.”⁷³

Vissza a természethez

Tanulmányunk vége felé közeledve, egyfajta összegzésként „illene” valamilyen új tudást hozzátenni a kapitalizmus meghatározásához. Természetesen szó sincs arról, hogy valamilyen jó értelemben vett „*Endlösung*” minősítésre igényt tartó definícióval próbálkozzunk: a dolgozatban mindössze e képződmény rendkívüli alkalmazkodóképességgel kombinált vehemenciáját igyekeztünk exponálni. És vajon képesek vagyunk-e megragadni egy olyan objektum mibenlétét, *általános* vonásait, amely legalább olyan mértékben képes alakítani környezetét, mint amennyire ahhoz idomulni kényszerül? Nehezen. Az ehhez hasonló feladatok bonyolultságát hadd illusztráljuk Schopenhauer soraival: „Minden növény önmaga egész karakterét kifejezi s nyíltan feltárja a pusztán alak által, megnyilvánítja csakígy teljes létét és akarását, s (...) ettől oly érdekes a növényi fiziognómia; míg az állatot már, hogy ideája szerint felismerhessük, tevékenységében és törekvésében kell megfigyelni, az embert [pedig] egy ízig felderíteni s próbára tenni, lévén hogy az ész magas fokú színlelésre teszi képessé. (...) Az állatban az életakarást mintegy mezítelenebbül látjuk, mint az emberben, ahol már oly sok megismerés öltözteti, s ráadásul még a színlelés képessége is leplezi, így aztán valódi lényege csak véletlenszerűen és szórványosan bukkanhat elő.”⁷⁴

Vogl azonban – helyettünk is – igyekszik témánkhoz kapcsolódó definíciót megfogalmazni: „Kapitalista gazdaságról ott beszélhetünk (...), ahol a tőkeeszközök »mesterséges« vagy krematisztikus reprodukciója, azok dinamikájával és válságaival együtt a társadalmi vitalitás mércéjévé vált. Ennek fényében a kapitalizmus nem egy homogén rendszer, hanem a gazdasági folyamatok, a társadalmi rend és a kormányzási technikák közötti viszonyoknak a tőkereprodukció mechanizmusai szerinti szervezésének módja.”⁷⁵

⁷⁰ Vogl 2013. 162-165.

⁷¹ Polányi 1976. 90.

⁷² Lorenz 1997. 161., kiemelések tőlem – B. J.

⁷³ Vogl 2013. 160., kiemelések és kiegészítés tőlem – B. J.

⁷⁴ Schopenhauer 2007. 201., kiegészítés tőlem – B. J.

⁷⁵ Vogl 2013. 156.

Tegyük még fel a kérdést: vajon milyen tanácsot ad Schopenhauer a telhetetlen akarat (és mint láthatjuk: hasonlóan telhetetlen terméke, a tőke-érdek) rabságában sýnlódó (de biztos-e, hogy sýnlódik?) ember számára? Furcsa módon több hasonló motívumot is felfedezhetünk az általa adott válasz és a *felvilágosodás* által hirdetett koncepció között. Utóbbi a „rosszat”, „destruktívát” az ún. „pozitív rend” jellemzőiként tartotta számon, forrásául pedig szintén valamiféle „akarat” kifejeződését: a közhatalmi funkciót betöltő entitás (uralkodó, kormányzat) tevékenységét jelölte meg. Megoldást a „természetes rend” megismerése, majd a hatalmi pozícióban lévő szereplők *önkorlátozása* jelenti, teret engedve a természet erőinek. Schopenhauer ábrázolásában a világ bajai szintén az akaratra vezethetők vissza, ami viszont az ő rendszerében a közösségnek nem csupán egy kitüntetett szegmentumánál, hanem *minden tagjánál* azonosítható a bajokért, szenvedésért felelős gócként. A megoldás itt is az önkorlátozásban rejlik, ami azonban nem csak a hatalmi státuszban lévőknek, hanem minden embernek „ajánlott”, és hasonló, *akarat nélküli állapot* eléréséhez vezet, mint amilyen a *buddhizmus nirvánája*. Figyeljük meg: Smithnél az egyéni érdek *szabadsága*, Schopenhauernél pedig annak *ignorálása* biztosítja az áhított rendet:

„Az olyan ember, aki sok keserves küzdelmet vívott saját természete ellen, s végül övé lett a teljes győzelem, már csak tisztán *megismerő* lény, a világ megzavaratlan tükre. Őt már semmi sem aggaszthatja, semmi meg nem mozgathatja: mert az akarásnak mind amaz ezer szálát, mely bennünket a világhoz köt, és mint vágy, félelem, irigység, harag, ide-oda rángat állandó fájdalmak között, ő elvágta. Nyugodtan és mosolyogva pillant vissza e világ csalképeire, melyek egykor még megindíthatták, s kínozhatták lelkét, melyek azonban most közömbösként állnak előtte, mint a sakkfigurák a befejezett játszma után, vagy reggel a ledobott jelmezek, melyeknek alakjai a farsangi éjszakán ingerkedtek velünk, nyugtalanítottak minket. Az élet és alakjai már csak úgy lebegnek előtte, mint futamodó jelenségek, ahogy a félig-meddig ébredezőnek egy könnyű reggeli álom, amelyen átdereng már a valóság, s amely így nem csaphatja be többé: és éppen úgy, mint ez, tűnnek tova végül azok, minden erőszakos átmenet nélkül.”⁷⁶

„Igazi üdv, megváltás az élettől és a szenvedéstől nem gondolható az akarat teljes tagadása nélkül. Addig senki sem egyéb, mint ez az akarat maga, melynek jelensége egy tünékeny egzisztencia, egy mindig semmis, örökké megghiúsult törekvés, s a bemutatott csupa szenvedés világ, amelyhez mindenképp visszavonhatatlanul ugyanily módon tartoznak.”⁷⁷

Vegyük észre, hogy a felvilágosodáshoz (vagy akár a pszichoanalíziséhez) hasonlóan Schopenhauer rendszerében is jelentős szerepet kap a világ – benne az akarat – lényegének *megértése* ahhoz, hogy a kívánatos harmóniához eljuthassunk: „Az akaratot nem számolhatja fel más, csak *megismerés*. Ezért ez az egyetlen útja az üdvnek az, hogy az akarat akadálytalanul jelenjék meg, hogy ebben a jelenségben saját lényegét *megismerhesse*. Csak ennek a megismerésnek a következményeképpen számolhatja fel önmagát az akarat, s végezheti be evvel együtt a szenvedést is, amely jelenségétől elszakíthatatlan: nem lehetséges ez azonban fizikai erőszak révén, amilyen (...) az öngyilkosság. A természet éppen azért vezeti el az akaratot a fényhez, mert az akarat csak a fényben lelheti meg önmaga megváltását. Ezért kell *a természet céljait minden módon támogatni*, mihelyt az életakarat, mely a természet legbensőbb lényege, már döntött.”⁷⁸ Mintha csak Bradbury klasszikus művének sorait olvasnánk: „Az ember túlságosan emberi lett, és túl kevésbé állati a Marson is. És a marsbeliek rájöttek, hogy fennmaradásuk érdekében nem szabad megkérdezniük többé, hogy miért élnek. Az élet válasz önmagára. Az élet újabb élet létrehozása, és olyan szép élet élése, amilyen csak lehetséges. (...) Felhagytak azzal, hogy mindent leromboljanak, mindent megalázzanak. Elegyítették a vallást, a művészetet és a tudományt, mert végül a tudomány sem más, mint egy csoda vizsgálata, amelyet sohasem tudunk megmagyarázni, és a művészet is ennek a csodának a tolmácsolása. Sohasem engedték meg, hogy a tudomány összezúzza az esztétikusát és szépet.”⁷⁹ Vegyük észre, hogy Schopenhauer rendszerében is jelentős szerepet kap a világ – benne az akarat – lényegének *megértése* ahhoz, hogy a kívánatos harmóniához eljuthassunk.

⁷⁶ Schopenhauer 2007. 460, kiemelés tőlem – B. J.

⁷⁷ Schopenhauer 2007. 467.

⁷⁸ Schopenhauer 2007. 471., kiemelés tőlem – B. J.

⁷⁹ <https://books.google.hu/books?id=OladDAAAQBAJ&pg=PT100&dq>

A magunk részéről a vágyaink, akaratunk radikális elfojtása (vagy a ma divatos kifejezéssel: „elengedése”) helyett inkább egy „középutas” megoldást tartunk szimpatikusabbnak, aminek megfogalmazásához Weöres Sándor költői sorait vesszük kölcsön:

*„Ne mondj le semmiről: mert ki amiről lemondott, abban elszáradt. De
kivánságaid rabja se legyél.
Visszafojtott szenvedélyekkel vánszorogni éppoly keserves, mint
szabadjára eresztett szenvedélyek közt morzsolódni.
Ha vágyaidat kényezteted: párzanak és fiadzanak. Ha vágyaidat
megölöd: kísértetként visszajárnak. Ha vágyaidat megszelídítet: igába
foghatod őket és sárkányokkal szánthatsz és vethetsz, mint a tökéletes
hatalom maga.”⁸⁰*

Irodalom

- Akerlof, G. A. – Shiller, R. J. (2011): Animal Spirits, avagy a lelki tényezők szerepe a gazdaságban és a globális kapitalizmusban. Corvina Kiadó, Budapest
- Arisztotelész (1984): Politika. Gondolat Kiadó, Budapest
- Beke K. (2001): Az én Itáliám. Korona Kiadó, Budapest
- Boia, L. (2015): Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése. Cser Kiadó, Budapest
- Bradbury, R. (1966): Marsbéli krónikák. Európa Könyvkiadó, Budapest
(<https://books.google.hu/books?id=OladDAAAQBAJ&pg=PT100&dq>) Letöltve: 2020.05.08. 20:50
- Coase, R. (2004): A vállalat, a piac és a jog. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Fromm, E. (2002): Menekülés a szabadság elől. Napvilág Kiadó, Budapest
- Galbraith, J. K. (1998): The Affluent Society. Houghton Mifflin Company, New York
- Jakab J. (2003): A szervezeti kultúra szociális reprezentációként való értelmezésének lehetőségéről és hasznáról: hozzájárulás a szervezetfejlesztő szakma közös nyelvének alakításához. Alkalmazott pszichológia. 5. évf. 3-4.
- Keynes, J. M. (1965): A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. KJK, Budapest
- László J. – Thomka B. (2001): Narratív pszichológia. Narratívák 5. Kijárat Kiadó, Budapest.
- Lorenz, K. (1997): Ember voltunk hanyatlása. Cartaphilus Kiadói Kft., Budapest
- Marx K. (1983): A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. In: Marx és Engels válogatott művei. II. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest
- Marx K. (1988): A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In: Marx és Engels válogatott művei. I. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest
- Moscovici, S. (2002): Társadalom-lélektan. Osiris Kiadó, Budapest
- Polányi K. (1976): Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó, Budapest
- Schopenhauer, A. (1920): Parerga és Paralipomena. Világirodalom Könyvkiadó Vállalat, Budapest
- Schopenhauer, A. (1992): Az élethez való akarat igenléséről. In: A nemi szerelem metafizikája. Az élethez való akarat igenléséről. Az élet semmiségéről és gyötrelméről. Reprint: Hatágú Síp Alapítvány, Budapest
- Schopenhauer, A. (2007): A világ mint akarat és képzet. Osiris, Budapest
- Scott, W. R. (1937): Adam Smith as Student and Professor. Jackson, Son & Co., Glasgow
- Smith, A. (1976): The Theory of Moral Sentiments. Ed.: D. D. Raphael and A. L. Macfie, Glasgow
- Smith, A. (1992): Nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata. KJK, Budapest
- Smith, A. (2011): Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Napvilág Kiadó, Budapest

⁸⁰ Weöres 1995. 31.

-
- Szakolczai Á. (1990): A fejlődés megkérdőjelezése. A gazdasági fejlődés modern mítosza és valós alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Vogl, J. (2013): A kapitalizmus kísértete. Typotex Elektronikus Kiadó
- Weber, M. (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat Kiadó, Budapest
- Weöres S. (1995): A teljesség felé. Tericum Kiadó, Budapest